

Guðrún Tryggvadóttir, forstöðumaður Bókasafns og upplýsingaþjónustu Háskólans í Reykjavík

Sólveig Þorsteinsdóttir, sviðsstjóri Bókasafns og upplýsingasviðs Landspítala

Aðgangur heillar þjóðar að upplýsingum með þessum hætti er einsdæmi í heiminum

Eftir því sem upplýsingar um útgefið efni verða aðgengilegri vikkar sjóndeildarhringur notenda

Hljóðlát bylting

Aukinn aðgangur Íslendinga að vísindaefni

Þróun á sviði upplýsingatækni síðastliðin fimmtán ár hefur umbylt starfsemi bókasafna og upplýsingamiðstöðva og þeirra sem þar starfa. Umbyltingarinnar sér einkum stað í aukinni hagræðingu ýmissa verkþátta, betri nýtingu á fjármagni og stórbættu aðgengi notenda að upplýsingum um safnkost og að honum. Hérlandis á það einkum við um vísindatímarit á fjölmörgum fræðasviðum. Það má ekki síst þakka verkefninu um Landsaðgang að rafrænum gagnasöfnum og tímaritum. Landsaðgangurinn hófst þann 23. apríl 1999 þegar opnað var fyrir aðgang þjóðarinnar að alfræðiritinu Britannica. „Hvar.is er vefur landsaðgangs að rafrænum gagnasöfnum og tímaritum. Aðgangurinn er opin og endurgjaldslaus hjá notendum á Íslandi sem eru tengdir íslenskum netveitum þar sem hið opinbera, bókasöfn, stofnanir og fyrirtæki hafa þegar greitt fyrir áskriftirnar”¹. Aðgangur heillar þjóðar að upplýsingum með þessum hætti er einsdæmi í heiminum. Hvatann að verkefninu má rekja til málþings sem Félag bókavarda í rannsóknarbókasöfnum stóð fyrir árið 1997 undir yfirskriftinni, „Upplýsingar á Interneti, málþing um aðgang atvinnulífs og vísindasamfélags að upplýsingum og upplýsingastefnu ríkisstjórnarinnar frá 1996, Framtíðarsýn ríkisstjórnar Íslands um upplýsingasamfélagið.“

Landsaðgangur

Eitt af markmiðunum með Landsaðgangi er að efla menntun og rannsóknir hérlandis með því að auka aðgang að erlendu vísindaefni. Tímarit gegna lykilhlutverki í miðlun nýrrar vísindalegrar þekkingar og hefur svo verið frá upphafi, en fyrstu vísindatímaritin hófu göngu sína árið 1665: Le journal des sçavans í Frakklandi og Philosophical transactions í Bretlandi. Undir lok 17. aldar er talið að um 30 tímarit hafi verið gefin út, en um 1830 voru þau orðin 300 talsins². Síðan hefur útgáfa vísindatímarita vaxið ár frá ári og má í því sambandi nefna að í júní 2007 voru um 60.000 rafræn tímarit skráð í Ulrich tímaritaskrána, þar af um 7.000 eingöngu gefin út á rafrænu formi³. Áður en verkefnið um Landsaðgang hófst voru um 4.000 tímaritatitlar í áskrift á íslenskum söfnum⁴. Í árslok 2007 voru titlar í Landsaðgangi einum hins vegar um 14.000⁵. Auk þess greiða flest söfn einnig fyrir séráskriftir að tímaritum og því er ljóst að heildartalan er talsvert hærri. Rétt er að fram komi að einungis hluti tímarita í Landsaðgangi eru í áskrift beint frá útgefendum, önnur eru keypt frá milliliðum á borð við ProQuest og Ebscohost, sem felur m.a. í sér að nýjustu árgangar einstakra tímarita eru ekki aðgengilegir.

Skilgreining rafrænna tímarita tekur fyrst og fremst mið af hinum rafræna dreifingarmáta og þeim möguleikum sem felast í honum. Kostnaður við dreifningu lækkar, sem hefur gert útgefendum kleift að bjóða innkaupasamlögum á borð við Landsaðganginn öll útgáfurit sín í einum pakka yfir ákveðið árabíl (e. Big Deal). Pakkarnir spara samlagsaðilum peninga og vinnu við samningagerð um leið og þeir gera þeim kleift að bjóða uppá fleiri titla en áður án aukins vinnuframlags starfsmanna á söfnum, s.s. við innkaup, skráningu, uppröðun og innheimtu hefta. Útgáfutími styttest til muna og hægt er að gera einstakar greinar aðgengilegar um leið og þær berast útgefanda í hendur. Er það mikil breyting frá því sem áður var þegar útgáfan tók jafnan nokkra mánuði og jafnvel ár. Rafræn útgáfa og dreifing eykur jafnframt aðgengi að tímaritum. Hægt er að skoða einstök hefti og greinar sem viðkomandi hefur aðgang að hvort sem er í skóla, á vinnustað eða heima. Hægt er að skoða efnið hvenær sem er, óháð opnunartíma safna. Auk þess geta margir lesið sömu greinina í einu, þar með dregur úr vinnu við ljósrítun og notendur bókasafna grípa sjaldnar í tóm. Rafræn tímarit spara dýrt húspláss og gera söfnum kleift að komast af með minna rými en ella hefði verið mögulegt.

Opið aðgengi gengur út á að bjóða sem flestum aðgang að vísindaefni án þess að til komi greiðsla

Brýnt er orðið að kanna áhrif Landsaðgangs og móta rekstrargrundvöll til framtíðar

Ný tækni

Samhliða auknum rafrænum aðgangi að útgefnu efni hefur tækni þróast í átt til þess að auðvelda notendum að sérsníða upplýsingar að eigin þörfum, og nýta gagnagrunna og rafræn tímarit á gagnvirkari og fjölbreyttari hátt en áður. Hefð er fyrir því á bókasöfnum að kalla þjónustu af þessu tagi árveknipjónustu. Dæmi um öfluga tækni sem nýta má í þessu skyni er svokölluð RSS mótun. RSS mótun er þróuð vöktunarpjónusta þar sem notandi getur valið efni sem hann vill fylgjast með, fengið uppfærslur sendar reglulega og lesið eftir hentugleikum. Þessi nýja tækni eflir jafnframt tengslanet notenda og gerir þeim kleift að miðla upplýsingum hver til annars. Bloggið er dæmi um það, en algengt er að vísindamenn haldi úti metnaðarfullu bloggi um sérsvið sitt.

Annars konar tækni sem notuð er á bókasöfnum til að auðvelda notendum aðgang að vísindagreinum á rafrænu formi, eru svokölluð krækjuckerfi (e. Link Resolvers). Ýmis slík tól hafa verið þróuð, en íslensk söfn nota m.a. SFX Express og OVID Link Solver. Tækni leiðir notendur áfram að greinum sem viðkomandi hafa aðgang að án þess að þeir þurfi að endurtaka leitir. Forsenda þess að komast í texta vísindagreina er þó yfirleitt að einhver greiði fyrir áskrift, oftast eru það bókasöfn. Þessi staðreynd vill því miður stundum gleymast og því full ástæða til að halda henni á lofti.

Eftir því sem upplýsingar um útgefið efni verða aðgengilegri vikkar sjóndeildarhringur notenda sem leita í meira mæli bæði eftir eldra efni og efni úr tímaritum sem þeir þekktu ekki áður. Landsaðgangurinn hefur enn sem komið er miðast við kaup á nýju efni frá helstu útgefendum vísindaefnis og vantar enn nokkuð á að þarfir allra fræðasviða séu uppfylltar. Í nánustu framtíð þarf einnig að líta til eldri árganga tímarita (e. archives). Aðgangur að eldra efni er gjarnan keyptur til eignar, á meðan greiða þarf fyrir aðgang að nýrra efni á hverju ári.

Opið aðgengi (OA)

Þrátt fyrir ýmsa hagræðingu er kostnaður við áskriftir að rafrænum tímaritum mikill, sem dæmi má nefna að kostnaður við áskriftir í Landsaðgangi árið 2007 var tilgreindur 110,5 milljónir í ársskýrslu verkefnisins fyrir það ár. Bókasöfn bera stærstan hluta kostnaðar við tímaritaáskriftir og hafa því verið framarlega í hópi þeirra sem leita leiða til að stemma stigu við hárrí verðlagningu útgefenda. Opið aðgengi eða OA (e. Open Access) er nýtt útgáfuform sem hefur mikið verið í umræðunni á undanförunum árum sem valkostur og jafnvel lausn á vandanum. Hugmyndafræðin að baki OA var skjalfest á þingi sem haldið var í Búdapest í desember 2001 og gengur út á það að fundin verði leið til þess að bjóða sem flestum aðgang að vísindaefni án þess að til komi greiðsla. Í lok þingsins var samþykkt yfirlýsing sem felur í sér stuðning við hugmyndina og áætlanir um að hrinda henni í framkvæmd, og þegar þetta er ritað hafa 5206 stofnanir, háskólar og vísindafélög skrifað undir yfirlýsinguna, auk þess sem mörg önnur verkefni sem miða að OA hafa farið af stað á vegum viðurkenndra aðila⁶.

Til að auðvelda OA hafa mörg háskóla- og rannsóknabókasöfn erlendis opnað varðveislusöfn sem hýsa og varðveita efni vísindamanna viðkomandi stofnana og bjóða aðgang að því án endurgjalds. Á Íslandi hefur tveimur varðveislusöfnum verið komið á fót, annars vegar Skemmunni á vegum Kennaraháskóla Íslands og Háskólans á Akureyri, hins vegar Hirslunni á vegum bókasafns Landspítala háskólasjúkrahúss, sem veitir aðgang að vísindaskrifum starfsmanna Landspítalans ásamt öðru íslensku efni á heilbrigðissviði aftur til 2002.

Í stefnu menntamálaráðuneytis um upplýsingatækni, Áræði með ábyrgð: Stefna menntamálaráðuneytis um upplýsingatækni í menntun, menningu og vísindum 2005-2008, stendur m.a.: „Í vísinda- og tæknistefnu er lögð áhersla á að tryggja sem greiðastan aðgang almennings að rannsóknargögnum og niðurstöðum sem kostuð eru af opinberum fjárveitingum og er í því sambandi m.a. tekið mið af þeirri þróun sem er að verða innan Evrópusambandsins“⁷. Fróðlegt verður að fylgjast með þróun þessara mála hérlendis á næstu árum, en enn hafa engir innlendir aðilar skrifað undir alþjóðlegar viljayfirlýsingar um OA.

Framtíðin

Ljóst er að aðgangur Íslendinga að vísindaefni hefur stóruaukt s.l. tíu ár þó það hafi ekki farið hátt. Brýnt er orðið að kanna áhrif Landsaðgangs að rafrænum gagnasöfnum og tímaritum á íslenskt þekkingarsamfélag og móta verkefninu skýra stefnu og rekstrargrundvöll til framtíðar. Samhliða þarf að móta stefnu um OA til að tryggja íslensku samfélagi aðgang að framlagi innlendra vísindamanna, og jafnframt til að koma því framlagi á framfæri við umheiminn. Hvortveggja skiptir miklu máli eigi Íslendingum að takast að vera „... fremstir þjóða í rafrænni þjónustu og nýtingu upplýsingatækni“⁸

Heimildir

- 1 Sjá www.hvar.is
- 2 Porter, J.R. (1964). The scientific journal – 300th anniversary. *Bacteriological Reviews*, 28(3), 211-230
- 3 ProQuest. (2008). Ulrich's Periodicals Directory. Sótt á <http://www.ulrichsweb.com/ulrichsweb/>
- 4 Erna G. Árnadóttir. (2000). Landsaðgangur að rafrænum tímaritum: Könnun. Óútfengin skýrsla
- 5 Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn. (2008). Ársskýrsla landsaðgangs að rafrænum gagnasöfnum og tímaritum 2007. Sótt á www.hvar.is
- 6 Budapest Open Access Initiative (BOAI). (2002). Sótt 19. 05. 2008 á <http://www.soros.org/openaccess/read.shtml> og <http://www.soros.org/openaccess/initiatives.shtml>
- 7 Menntamálaráðuneytið. (2005). Áræði með ábyrgð; Stefna menntamálaráðuneytis um upplýsingatækni í menntun, menningu og vísindum 2005-2008. Reykjavík: Menntamálaráðuneytið
- 8 Forstætisráðuneytið. (2008). Netríkið Ísland: Stefna ríkisstjórnar Íslands um upplýsingasamfélagið 2008 – 2013. Sótt á http://www.forsaetisraduneyti.is/media/frettamyndir/NETRIKID_ISLAND_stefnuskra.pdf